

مطالعه تطبیقی جلد‌های چرمی قرآن کریم در دوره تیموری با جلد‌های چرمی قرآن کریم در دوره مملوکی مصر*

فریده طالب پورا^۱، نفیسه یزدانی^۲

۱- دانشیار دانشگاه الزهرا (س) - دانشکده هنر

۲- کارشناس ارشد صنایع دستی

چکیده

جلدهای چرمی قرآن، از میراث باارزش هنری- مذهبی می‌باشد. دوره تیموری یکی از مهم‌ترین دوره‌های هنری در ایران می‌باشد که هنر کتاب‌آرایی در آن به اوج شکوه خود رسیده است. این دوره هم‌زمان با دوره مملوکی در مصر می‌باشد که جلد‌های چرمی قرآن‌های آن نیز بسیار نفیس و گران‌بها بودند. ارائه تصویر روشنی از جلد‌های چرمی که به‌عنوان جلد قرآن کریم به‌کاررفته‌اند، آشکارکننده هنری است که در طول تاریخ توسط هنرمندان در سرزمین‌های اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش از نوع تاریخی-توصیفی و تطبیقی می‌باشد که در آن به توصیف و تطبیق جلد‌های چرمی قرآن از هر دو دوره پرداخته شده است. اطلاعات مربوط از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با بررسی تصاویر موجود از کتاب‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای به‌دست آمده است. اهداف این پژوهش روشن نمودن چگونگی جلدسازی چرمی قرآن کریم و ویژگی‌های آن در دو دوره تیموری و مملوکی و نیز مقایسه جلد‌های چرمی قرآن‌های دوره تیموری با دوره مملوکی مصر است. این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است که جلدسازی قرآن کریم در دوره تیموری و مملوکی چگونه و دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟ مشابهت نقوش تزئینی در جلد‌های چرمی قرآن دوره تیموری و مملوکی تا چه میزان است؟ در دوره تیموری عناصر تزئینی در تزئین جلد‌های چرمی قرآن به‌کاررفته است که تعدادی از این نقوش، در جلد‌های چرمی مملوکی مصر نیز قابل‌شناسایی می‌باشند. جلد‌های دوره تیموری با شیوه‌های متنوعی ساخته شده‌اند، اما جلد‌های دوره مملوکی ساده‌ترند.

واژه‌های کلیدی: قرآن کریم، جلد چرمی، آرایه‌های تزئینی، تیموری، مملوکی.

1. Email: talebpour@alzahra.ac.ir

2. Email: nafiseyazdany65@yahoo.com

مقدمه

جلد در لغت به معنای پوست و در اصطلاح نسخه‌شناسی به سخت‌ترین و مقاوم‌ترین جزء از اجزای کتاب اطلاق می‌شود که مانند پوششی کتاب را در بر می‌گیرد و محافظ کتاب محسوب می‌شود. قطعاً تاریخ جلد کتاب عمری برابر با کتاب دارد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۱۵). از همان زمانی که نوشتن قرآن مجید بر روی پوست متداول گردید، هنر صحافی و جلدسازی نیز در کنار کتابت و خوشنویسی آن اهمیت یافت. هر مسلمانی حفاظت از قرآن را وظیفه دینی خود می‌دانست، لذا تا حد امکان در حفظ آیات الهی می‌کوشید. به تدریج هنر نیز راه خود را به سوی مصحف شریفه باز نمود و در تهیه جلد قرآن تلاش‌های زیادی به عمل آمد تا جلدهای زیبایی ساخته شود. در این بین، هنرمندان مسلمان برای انتقال مفاهیم مذهبی، نوشتن در کنار تصاویر یا آراستن آن‌ها را برگزیدند. هنر کتابت و کتاب‌آرایی مذهبی حتی پیش از اسلام نیز اهمیت خاصی در نزد ایرانیان داشت و پس از ورود اسلام به ایران، در تزئین صفحات قرآن کریم به کار گرفته شد و در برخی از ادوار تاریخی ایران، نظیر دوره تیموری، به کمال رسید (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۹۹). لذا در عصر تیموری از جمله هنرهای مورد توجه دربار شاهی، کتابت قرآن کریم بود و خوشنویسی از هنرهای بالارزش ملی - مذهبی به حساب می‌آمد. به منظور حفظ این گنجینه‌های ارزشمند لازم بود که این کتب نفیس، جلد شوند تا از آسیب‌دیدگی در طول استفاده محفوظ بمانند. لذا هنر دیگری به عنوان تجلید مطرح گردید که آن نیز بستری برای ظهور هنر هنرمندان آن روزگاران شد. از بالارزش‌ترین جلدهای قرآنی این دوره، می‌توان جلدهای چرمی را نام برد که با شیوه‌های گوناگونی تهیه شده و برای تجلید مصحف شریفه به کار رفته‌اند. هدف از این پژوهش بررسی تزئینات جلد تعدادی از قرآن‌هایی است که در این دوره کتابت شده و با چرم تزئین یافته‌اند. این جلدهای چرمی از نفیس‌ترین نوع خود در طول تاریخ هنر ایران محسوب می‌شوند که از نظر هنری و فنی شاهکارهایی فوق‌العاده به حساب می‌آیند.

این نمونه‌ها با جلد چرمی قرآن‌ها در سایر ممالک اسلامی، از جمله دوره مملوکی مصر که از نظر تاریخی با تیموریان هم‌زمان می‌باشند، شباهت‌های زیادی در شیوه تولید و نقوش به کار رفته دارند. در این دوره در مصر قرآن‌های بسیار نفیسی تذهیب و کتابت شده است. بر اساس نمونه‌های موجود، جلد قرآن‌های مملوکی در دو دهه نخست سده ۹ ق/ ۱۵ م بسیار زیبا بوده و عناصر تزئینی مشترکی از هنر ایران و برخی عناصر آناتولی در آن‌ها دیده می‌شود (دیمانده، ۱۳۶۵: ۱۶۷). در دوره اسلامی که رشد و حمایت از هنر اسلامی شکل گرفت، ممالک اسلامی در زمینه‌های هنری و فرهنگی نظر ویژه‌ای به ایران داشتند، لذا در آثار هنری خود از آرایه‌های تزئینی ایرانی بهره بسیار بردند.

در این پژوهش ضمن مطالعه و مقایسه جلدهای چرمی قرآن کریم دوره تیموری در ایران با دوره مملوکی در مصر، آرایه‌های تزئینی و ترکیب‌بندی نقوش آن‌ها معرفی می‌شود. روشن است که امکان دسترسی به تمامی نمونه‌های جلدهای چرمی قرآن‌های تیموری و مملوکی وجود ندارد، بنابراین تعدادی از آن‌ها که کیفیت بهتری داشتند، انتخاب شدند.

آنچه بررسی شیوه‌های تولید، طرح و نقش جلدهای چرمی قرآن را دشوار می‌کند، فقدان نمونه‌های کافی برجا مانده است. لذا ارائه تصویر روشنی از جلدهای چرمی قرآن کریم در مصر در دوره مملوکی، آشکارکننده هنری است که در ادوار تاریخی گوناگون توسط ممالک اسلامی مورد توجه بوده است. انجام این پژوهش روشن‌کننده غنای هنری و فرهنگی ایران عصر تیموری است که توانسته است بر آثار هنری سایر سرزمین‌ها از جمله مملوکان، تأثیر گذارد.

درباره تاریخچه ساختن جلدهای چرمی مطالعات زیادی وجود ندارد. یکی از مقالاتی که به فن جلدسازی در عهد صفویه پرداخته توسط عیسی بهنام (۱۳۴۱) انجام شده است. او در مقاله‌ای ویژگی‌های جلد چرمی را مورد بررسی قرار داده است و در آن به مسائلی مانند تاریخچه ساختن جلد چرمی، خصوصیات هنری جلدسازی و هنر دوره تیموری پرداخته

در شرق ایران، فراهم گردید. تیموریان با کشورهای چین، هندوستان، دولت عثمانی، ممالیک، لهستان، لیتوانی، امپراتوری آلمان و مجارستان روابط تجاری مناسبی داشتند (آژند، ۱۳۸۲: ۱۵۸). با شروع حکومت تیموریان، یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی در ایران آغاز گردید. در این زمان هنرها از جمله معماری به پیشرفت زیادی دست‌یافت (فریه، ۱۳۷۴: ۷۶). هنر نقاشی تیموری چنان به تکامل رسید که الگویی برای مکاتب نقاشی قرار گرفت. در این دوره توسعه هنرهای تزئینی در عرصه منسوجات، قالبیابی، سفالگری، جواهر کاری، فلزکاری، حکاکی و صحافی روی داد (تالبوت رایس، ۱۳۸۶: ۶۵).

از جمله هنرهای خاص مورد توجه هنرمندان دوره تیموری، کتابت قرآن کریم بود. در نتیجه، کتابت و خوشنویسی، هنری بارز در این دوره گردید. هنر، تحت حمایت تیمور و جانشینان او گسترش یافت و هنرمندان این دوره از آیات قرآنی برای تزئین مساجد استفاده می‌کردند (Robinson, ۱۹۹۱: ۲۰۲). در این زمان، عروس خطوط ایرانی، خط نستعلیق، توسط «میرعلی تبریزی» ابداع شد و بسیاری از خوشنویسان تبحر بسیاری در نوشتن انواع خطوط از جمله توقیع^۱ و رفاع^۲ یافتند. به‌طور کلی نگارگری و کتاب‌آرایی دوره تیموری در دو شهر شیراز و هرات تمرکز داشت (مافی تبار، ۱۳۸۸: ۱۲۳). هم‌چنین در به‌کارگیری خط نستعلیق جهت نوشتن ترجمه آیات و کاربرد خط کوفی در سر سوره‌ها در کتابت قرآن‌های خطی، نوآوری‌های قابل توجهی انجام شد. وجود نسخه‌های ارزشمند و نفیس قرآنی شمار قابل توجهی از هنرمندان این زمان، به‌خصوص شاهزادگان و حاکمان تیموری، نظیر بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان توجه بسیاری از محققان را به هنر کتاب‌آرایی دوران تیموری جلب کرده است (خلیلی، ۱۳۸۱: ۹۸). غالباً نام کاتب قرآن و تاریخ کتابت، در صفحه پایانی قرآن ذکر شده و تزئینات صفحات و تذهیب، بخش اصلی از قرآن گردیده است. خطوط اصلی این قرآن‌ها ثلث، رفاع و نسخ است (پاک‌سرشت، ۱۳۷۹: ۱۷۶)؛

است. پرویز ورجاوند (۱۳۵۱) نیز هنر جلدسازی کتاب ایرانیان را در دوره تیموری و صفوی بررسی نموده است و به شیوه‌های ساخت جلد در آن دوران اشاره نموده است. مهناز شایسته فر (۱۳۸۸) به مسئله کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری پرداخته و در مقاله خود بیشتر بر روی خطوط نوشتاری و نسخه‌های قرآن در ایران و خارج از کشور اشاره نموده است. کبری دادمحمد (۲۰۱۶) نیز در مقاله‌ای به بررسی تطبیقی جلد‌های دوره تیموری و ممالیک مصر از منظر طرح و نقش پرداخته است. خلیلی (۱۳۸۱) در کتاب *پس از تیمور: قرآن‌نویسی تا قرن دهم هجری قمری* مسائل گوناگونی از قبیل روش‌های کتاب‌آرایی و ساخت جلد قرآن‌های چرمی را مورد بحث و کنکاش قرار داده است. برخی از نویسندگان دیگر نیز به مسئله صحافی، قرآن‌نویسی، جلد‌های اسلامی و کتاب‌آرایی پرداخته‌اند که این کتب در این نوشتار مورد استفاده قرار گرفته‌اند، از جمله هالدین (۱۳۶۶) که به مسئله صحافی و جلد‌آرایی اسلامی پرداخته و مایل هروی (۱۳۷۲) نیز در کتاب *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی به مسئله صحافی، قرآن‌نویسی، جلدسازی و کتاب‌آرایی* پرداخته است.

روش تحقیق این پژوهش از نوع تاریخی-توصیفی و تطبیقی می‌باشد که از طریق اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی و تصاویری که از قرآن‌های دوره تیموری و مملوکی برجا مانده است، شیوه تولید و نقوش جلد‌های چرمی قرآن کریم مورد بررسی قرار می‌گیرند. اطلاعات مربوط از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با بررسی تصاویر موجود از کتاب‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای به‌دست آمده است.

کتابت قرآن کریم در دوره تیموری و مملوکی

حکومت تیموریان که دودمانی ترک‌تبار بودند (۷۷۱-۹۱۱ق/۱۳۷۰-۱۵۰۶ م) توسط تیمور گورکانی بنیان‌گذاری گردید. او در آسیای میانه می‌زیست و سمرقند را به‌عنوان پایتختش برگزید (کونل، ۱۳۷۶: ۸۹). در این دوره ثبات و آرامش نسبی و رونق اقتصادی در قلمرو تیموریان، به‌خصوص

جلدهای زیبا برای کتاب‌های خطی بود (اتینگهاوزن، ۱۳۷۸: ۱۹۶). از زمانی که به دستور خلیفه سوم، عثمان، قرآن بر روی پوست نوشته شد، آن‌ها را بین دو تخته چوبی حفظ می‌کردند. از قرن دوم هجری به بعد، هنرمندان ایرانی جلد قرآن را تزئین می‌کردند. به دلیل کمبود منابع موجود از جلد‌های ایرانی که قبل از قرن ۸ ق/۱۴ م تهیه شده است، از صنعت جلدسازی اطلاعات زیادی به دست نمی‌آید. به نظر می‌رسد که جلد کتب از چوب و چرم تهیه می‌شد. محققاً رونق جلدسازی ایران مربوط به قرن ۹ ق/۱۵ م است. در این زمان حرفه جلدسازی در هرات، مقر حکومت تیموریان، متداول بود و به صنعت جلدسازی اهمیت ویژه‌ای داده می‌شد و شیوه‌های جدیدی نظیر منبت‌کاری^۳ وارد این صنعت شده است. تیمور با تمام علاقه‌ای که به خرابی داشت از دیدن کتاب‌های خوش خط که مجلد به جلد‌های زیبا بودند، لذت می‌برد و سازندگان آن‌ها را تشویق می‌کرد (بهنام، ۱۳۴۱: ۱۳). در این زمان جلدسازان با نقاشان همکاری نزدیکی داشتند و شیوه‌های هنری جدیدی را در جلدسازی به‌کار برده‌اند. یکی از ویژگی‌های مهم جلدسازی در دوره تیموری استفاده از سر طبل در جلد است که مانند پاکتی، صفحات قرآن را می‌پوشاند تا اوراق آن کمتر آسیب ببیند (سیفی بخارایی، ۱۳۶۸: ۳۸). سر طبل در کتاب‌های این دوره غالباً دیده می‌شود و طبیعتاً ابعاد آن باید متناسب با ارتفاع صفحات نوشتار تهیه می‌گردید (Atiyeh, ۱۹۹۵: ۱۹۷). در دوره تیموری استفاده از شیوه سوخت^۴ و جلدسازی توسط ضربه‌های باسمه^۵ و نقش اندازی روی جلد چرم رواج داشت. بعدها از حکاکی، منبت‌کاری نیز در جلد‌های قرآن استفاده شد. همچنین در این دوره جلد‌های سوخت با شیوه معرق تهیه می‌شد (<http://www.chn.ir/May2013>).

ساختن جلد‌های چرمی در دوره تیموری از هنگامی آغاز شد که سلطان حسین بایقرا تصمیم گرفت در هرات کتابخانه بزرگی به وجود آورد. او یکی از جانشینان تیمور بود که هنرمندان و صنعت‌گران را گرامی می‌داشت (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۱۰۱). در زمان وی عده‌ای از هنرمندان ایرانی به شهر سمرقند

اما رونق جلدسازی در کتاب‌پردازی ایرانی به قرن ۹ ق/۱۵ م می‌رسد. در این دوره حرفه‌ای به نام مجلّدی در مرکز حکومت تیموریان، هرات، مرسوم بود (سیفی بخارایی، ۱۳۶۸: ۳۸). در کتابخانه‌های شاهزادگان تیموری نیز جلدسازان ورزیده‌ای چون قوام‌الدین تبریزی به کار جلدسازی مشغول بودند (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۲۷۰). او از صحافنی بود که منبت‌کاری را در جلدسازی ایرانی وارد کرد (دوست‌محمد هروی، ۱۳۴۹: ۲۰). در همین دوره است که جلدساز با همکاری نقاش به ساختن جلد اهتمام کرده و صنعت را با هنر در جلدسازی ایرانی درآمیخته و گونه‌های هنری جلد را در حوزه صحافی پدید آوردند (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۲۷۰).

هم‌دوره با تیموریان، امپراتوری مملوکی از جنوب شرقی آناتولی تا سودان و لیبی از سال (۶۴۸ ق/۱۲۴۷ م) آغاز گردید و قاهره به‌عنوان مرکز حکومت آنان انتخاب شد (کونل، ۱۳۷۶: ۵۷). دولت ممالیک مدت ۲۷۵ سال فرمانروایی منطقه را با قدرت در دست داشت. آنان با وجود جنگ‌های داخلی و آشوب‌های سیاسی فراوان و کشمکش‌های طایفه‌ای، توانسته بودند، حکومتی ایجاد کنند که آثار آن هنوز در مصر و سوریه باقی‌مانده است. پادشاهان این دولت، به دانش و فنون توجه ویژه‌ای داشتند و هنرهای تزئینی آنان شامل طلاکاری، فلزکاری، منبت، چوب، پارچه‌بافی، چرم‌سازی و ظروف شیشه‌ای بود. دربار مملوک نیز به هنر کتابت و کتاب‌آرایی قرآن کریم توجه خاصی داشت. شایان‌ذکر است که جلد‌های چرمی قرآن‌های مملوکی در دو دهه نخست قرن ۹ ق/۱۵ م بسیار زیبا بودند و آمیزه‌ای از عناصر تزئینی هنر ایرانی و آناتولی در تزئین آن‌ها به‌کاررفته است (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۶۷). تذهیب‌های دوره مملوکی هم بسیار معروف بوده و قرآن‌های بسیار نفیسی در این دوره تذهیب و کتابت شده است (خلیلی، ۱۳۸۱: ۱۴۷).

جلدسازی در دوره تیموری

یکی از هنرهایی که ایرانیان در آن مهارت زیادی داشتند، ساختن

بعد، دارای طرح‌های مشبک هندسی است که با نقطه‌های طلایی تزئین شده است. بعضی از جلد‌های این دوره، طرح ترنج دارد که از چرم نازک تهیه شده و روی زمینه‌ای رنگی قرار گرفته است. همچنین نقوش تزئینی مدوری به کار رفته و برخی از آن‌ها با طرح ستاره هشت‌پر که در آن دوره رواج داشت، یا ستاره پنج‌پر یا شش‌پر تزئین شده است (سیفی بخارایی، ۱۳۶۸: ۳۸).

جلد کتب در ابتدا ساده بود و تزئینات آن شامل نوشته‌ها و نقوش کنده شده بر روی جلد می‌شد؛ اما از قرن ۸ ق/۱۴ م به بعد از طرح لچک و ترنج در تزئینات استفاده شد و به تدریج طلاکاری نیز به کار رفت و کم‌کم تزئینات به داخل جلد نیز کشیده شد (ورجواند، ۱۳۵۱: ۱۸). از نظر تزئینی، جلد‌های مملوکی بسیار ساده‌تر از جلد‌های ایرانی هستند و تزئینات کمتری دارند. طرح‌های به کار رفته در آن‌ها عبارت است از: نقوش هندسی، نقوش درهم بافته، نقوش گلدار و گره‌بندی‌های مشبک با شیوه تزئین ساده و طلاکاری. نقوش درهم بافته شبیه به مثبت‌کاری است که اطراف آن دارای حاشیه تزئین شده با گره‌بندی است (هالدین، ۱۳۸۴: ۱۰۶). برخی از جلد‌های این دوره دارای طرح‌های ترنجی در وسط کار است که اشکال آن از چرم نازک تهیه شده و روی زمینه‌ای رنگی قرار گرفته‌اند یا نقوش تزئینی مدوری به شیوه مغربی دارند (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۹۸). نمونه‌هایی از قرآن‌های نفیس این دوره که به زیبایی تزئین شده‌اند در مجموعه‌ها موجود می‌باشد (James, ۱۹۸۰: ۷۰).

طبقه‌بندی نقوش جلد‌های چرمی قرآن‌های تیموری و مملوکی

از لحاظ طرح و ترکیب‌بندی نقوش بر اساس نمونه‌های موجود جلد‌های قرآن کریم دوره تیموری و مملوکی می‌توان نقوش آن‌ها را به چند گروه طبقه‌بندی نمود که شامل: نقوش هندسی - گیاهی - حیوانی - لچک و ترنج و کتیبه‌ای می‌باشد که در این بخش به توضیح آن‌ها پرداخته می‌شود. تصاویر این

روی آوردند و به تدریج شهرهای مشرق ایران به خلق آثار هنری از جمله کتابت و تزئین جلد قرآن با چرم پرداختند (افشار، ۱۳۷۵: ۶۷).

ویژگی‌های جلدسازی دوره تیموری در چند نکته قابل‌ذکر است: ذوق و سلیقه صحافان در رعایت تناسبات و ترکیب‌بندی‌ها - آماده‌سازی چرم، نقاشی و جلدسازی که با مهارت بسیار انجام می‌گرفت و طراحی جلد که از نظر استحکام و انسجام، منحصر به فرد است. در این دوره، اکثر جلد‌ها از چرم قهوه‌ای، طلاکوب یا مهر کوب ساخته می‌شد. به نحوی که ریز نقش‌ها با مهر کوبی انجام می‌گرفت و خطوط کلی در حواشی جلد‌ها طلاکوب می‌شد (ادیب سلطانی، ۱۳۷۴: ۲۳۷).

جلدسازی در دوره مملوک

هنر جلدسازی در دوره مملوک، ساده و ابتدایی بود و جلدسازان در این فن چندان سلیقه‌ای به کار نمی‌بردند. از این‌ندیم نقل شده است که: «جلدهای کتاب در ابتدا از چرم‌هایی که توسط آهک دباغی می‌شد، تهیه می‌گردید و در نتیجه این پوست‌ها خشک بود. سپس پوست‌ها با وسائل جدیدی دباغی می‌شد که موجب نرمی و ملایمت جلد‌ها می‌گردید» (حبیبی، ۱۳۵۵: ۳۰). در دوران مملوکی، تکنیکی به نام «ملیله‌دوزی» در هنر کتابت مورد استفاده قرار گرفت که برای تزئین جلد قرآن مجید به کار برده شد. ملیله‌دوزی در کتاب‌آرایی یکی از تکنیک‌های مهم دوره مملوکی است و این هنر در دوره تیموری نیز مورد اقبال هنرمندان واقع شد (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۴۷). استفاده از کاغذ ملیله‌دوزی شده از رنگ طلایی و آبی از ابتکارات مملوکیان می‌باشد، آن‌ها از این فن برای تزئین کتاب‌های خود استفاده کردند. در دوره تیموری استفاده از این فن در ایران نیز رواج پیدا کرد و برای اولین بار در دیوان سلطان احمد جلایری مورد استفاده قرار گرفت و تأثیراتی از سبک مملوکی ظاهر گردید (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۴۷).

جلدهای چرمی دوره مملوکی، یعنی از قرن ۸ ق/۱۴ م به

ایجاد شده است.

ج- گره‌بندی مشبک: گره‌بندی و مشبک‌کاری یکی از هنرهای کهن ایرانیان است که در طول تاریخ، هنرمندان در معماری بناها و کاخ‌ها از آن استفاده فراوانی نموده‌اند. اگرچه تاریخ مشخصی از آغاز کاربرد این نقش در ایران وجود ندارد، لیکن برخی استفاده از این هنر را به دوران خلفاء عباسی نسبت می‌دهند. با توجه به گسترش سرزمین‌های اسلامی در قرون ۸-۶ ق/ ۱۴-۱۲ م این آرایه در آثار مصر و سوریه نیز به‌کاررفته است. نمونه جلد چرمی مملوکی دارای زمینه‌ای ساده با طرح گره‌بندی است (<http://www.irandeserts.com/May2013>).

د- طرح ستاره: اشکال ستاره غالباً به‌صورت ستاره پنج، شش و هشت‌پر نمایان می‌شود. ستاره هشت‌پر از دو مثلث متساوی‌الاضلاع تشکیل می‌شود که یکی رو به بالا و دیگری رو به پایین است. هنرمندان اسلامی به‌منظور اجتناب از به تصویر کشیدن موجودات زنده، از شکل ستاره‌ها استفاده کرده‌اند. بنابراین استفاده فراوانی از این اشکال هندسی در تزئینات به‌ویژه در بنای مساجد شده است. ستاره در هنر اسلامی از اشکال تزئینی کاربردی است که در کنار آن از اشکال دیگری هم استفاده می‌شود که بستگی به ذوق صاحب‌هنر دارد.

<http://www.tahoordanesh.com/May2013>

دائرةالمعارف (طهور).

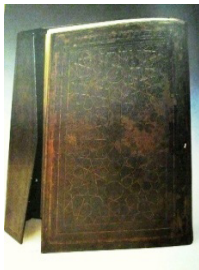

نمونه‌ها در جداول ۱ و ۲ نشان داده شده است.

۱- نقوش هندسی: در جلد قرآن‌های چرمی تیموری بیشتر از ترنج‌های هندسی استفاده شده است. در نمونه جلد‌های مملوکی نقوش هندسی متنوع‌تر هستند و انواع آن عبارت‌اند از: گره‌بندی، نقوش درهم بافته، گره‌بندی‌های مشبک، طرح‌های مشبک هندسی، ستاره (پنج‌پر، شش‌پر یا هشت‌پر) که به بیان این نمونه‌ها پرداخته می‌شود، هم‌چنین به جدول ۱ مراجعه شود.

الف- نقش گره‌بندی: این نقش عبارت است از مجموعه‌ای از اشکال هندسی که بانظم و ترتیب و به‌طور هماهنگ و قرینه در کنار هم چیده شده‌اند؛ به‌عبارت‌دیگر، گره‌بندی ترکیب هماهنگی از صور هندسی درهم‌پیچیده و متناسب است که با استفاده از تعدادی خطوط راست تشکیل می‌شود. جلد قرآن مملوکی با این نقش که در جدول ۱ دیده می‌شود، دارای سر طبل جهت محافظت از کتاب می‌باشد که طرحی همانند روی جلد را دارد. این جلد از چرم قهوه‌ای‌رنگی است که با نقش گره‌بندی و طرح‌های هندسی به‌صورت زرکوبی و یراق‌کاری تزئین شده است.

ب- نقوش درهم بافته: نقوشی که همانند طناب به دور یکدیگر پیچیده شده و از گره‌های متعددی تشکیل شده است. نمونه‌ای از جلد قرآن مملوکی با نقش شمسه طلایی در مرکز کار در جدول ۱ دیده می‌شود. در درون شمسه با رنگ طلایی و یراق‌کاری تسمه‌ای، طرحی با بافت طنابی گره درهم بافته،

جدول ۱: نقوش تزئینی هندسی جلد‌های قرآن کریم دوره مملوکی

نقش هندسی	جلد مملوکی	طرح خطی	توضیح
گره‌بندی			این نقش ترکیبی از اشکال هندسی درهم‌پیچیده و متناسب است که با استفاده از تعدادی خطوط راست تشکیل می‌شود. این جلد قرآن دارای یک لبه اضافی جهت محافظت از کتاب می‌باشد که طرحی همانند روی جلد را دارد و با نقش گره‌بندی و طرح‌های هندسی به‌صورت زرکوبی و یراق‌کاری تزئین شده است (خلیلی، ۱۳۸۱).

نقوشی که همانند طناب به دور یکدیگر پیچیده شده و از گره‌های متعددی تشکیل می‌شود. درون ترنج این نقش با رنگ طلایی و یراق کاری تسمه‌ای، طرحی با بافت طنابی گره درهم بافته ایجاد شده است (خلیلی، ۱۳۸۱).			درهم بافته
گره‌بندی و مشبک‌کاری یکی از هنرهای کهن است که در طول تاریخ هنرمندان در معماری بناها از آن استفاده فراوانی نموده‌اند (خلیلی، ۱۳۸۱).			گره بندی مشبک
در این جلد چرمی، ستاره‌ای هشت‌پر در مرکز قرار دارد و پیرامون آن با حاشیه دو نواری مشخص شده است. اشکال ستاره غالباً به صورت ستاره ۵ و ۶ و ۸ پر نمایان می‌شوند (خلیلی، ۱۳۸۱).			طرح ستاره

۲- نقوش گیاهی: هنرمندان تیموری فراوان از نقوش گیاهی در تزئین جلد‌ها استفاده می‌کردند که شامل کاربرد آرایه‌های گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌ها می‌باشد. در این آثار کاربرد آرایه‌های نباتات با مهارت انجام شده و نگاره‌ها با انسجام خاصی برای تزئین به‌کاررفته‌اند. در نمونه جلد‌های مملوکی از گل‌های دوازده‌پر و گل سرخ و نقوش آرابسک در تزئین جلد‌ها نیز استفاده شده است.

۳- نقوش جانوری: کاربرد این نقوش در آثار تیموری فراوان تر است. انواع حیوانات چهارپا مانند گوزن، بز کوهی و آهو به‌عنوان آرایه تزئینی بر روی جلد‌ها به‌کاررفته است. در برخی از جلد‌ها نقوش اسلیمی با نقش حیوانات همراه شده که با هنرنمایی خارق‌العاده‌ای تجسم یافته است؛ اما در آثار مملوکی اثری از کاربرد نقش حیوانات دیده نمی‌شود.

۴- طرح لچک و ترنج: این نقش گاهی با لچک که یک‌چهارم طرح را در گوشه‌ها نشان می‌دهد، همراه است و گاهی بدون لچک به‌صورت یک ترنج منفرد نمایان می‌شود. ترنج به‌صورت گرد (شکل شمسه)، لوزی یا بیضی در مرکز طرح واقع می‌شود و اطراف آن معمولاً ساده است. کاربرد این طرح در سایر شاخه‌های هنری ایران نیز بسیار متداول است. گاهی ترنج مرکزی با کلاله‌هایی که متصل به ترنج هستند به‌کاررفته است.

۵- نقوش کتیبه‌ای: در جلد‌های چرمی مملوکی می‌توان این نقش را مشاهده نمود که هدف از آن تزئین جلد بوده است که به‌صورت تسمه‌های درهم بافت دیده می‌شود.

۲- نقوش گیاهی: هنرمندان تیموری فراوان از نقوش گیاهی در تزئین جلد‌ها استفاده می‌کردند که شامل کاربرد آرایه‌های گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌ها می‌باشد. در این آثار کاربرد آرایه‌های نباتات با مهارت انجام شده و نگاره‌ها با انسجام خاصی برای تزئین به‌کاررفته‌اند. در نمونه جلد‌های مملوکی از گل‌های دوازده‌پر و گل سرخ و نقوش آرابسک در تزئین جلد‌ها نیز استفاده شده است.

۳- نقوش جانوری: کاربرد این نقوش در آثار تیموری فراوان تر است. انواع حیوانات چهارپا مانند گوزن، بز کوهی و آهو به‌عنوان آرایه تزئینی بر روی جلد‌ها به‌کاررفته است. در برخی از جلد‌ها نقوش اسلیمی با نقش حیوانات همراه شده که با هنرنمایی خارق‌العاده‌ای تجسم یافته است؛ اما در آثار مملوکی اثری از کاربرد نقش حیوانات دیده نمی‌شود.

جدول ۲: نقوش تزئینی جلدهای قرآن کریم دوره تیموری و مملوکی

نقش	موضوع	جلد تیموری	جلد مملوکی	توضیح
گیاهی	جلد طرح خطی			- هنرمندان تیموری از نقوش گیاهی در تزئین جلدها استفاده می‌کردند که شامل کاربرد آرایه‌های گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌ها می‌باشد. بر روی جلد قرآن تیموری (۹۲۷ ق/ ۱۵۶۹ م) کتیبه‌هایی با نقوش مکرر گل چهارپر به رنگ طلایی بر زمینه قهوه‌ای دیده می‌شود که به وسیله نقوش اسلیمی به نخلک‌هایی که با نقوش شکوفه احاطه شده، متصل می‌شود (خلیلی، ۱۳۸۱). - در قرآن مملوکی نیز از آرایه‌های گیاهی در تزئین ترنج مرکزی و لچک‌ها استفاده شده است (www.Islamic-art.org/2014).
جانوری	جلد طرح خطی		--	- انواع حیوانات چهارپا مانند گوزن، بز کوهی و آهو به عنوان آرایه تزئینی بر روی جلدهای ایرانی به کار رفته است (خلیلی، ۱۳۸۱). - در آثار مملوکی اثری از کاربرد نقوش حیوانات دیده نمی‌شود.
لچک و ترنج	جلد طرح خطی			- این نقش گاهی با لچک که یک چهارم طرح را در گوشه‌ها نشان می‌دهد، همراه است و گاهی بدون لچک به صورت یک ترنج منفرد نمایان می‌شود. این نمونه جلد ضریب فشرده با نقش ترنج مرکزی و لچک در اطراف آن دیده می‌شود. لبه‌برگردان در پکتی آن دارای نقوش گل‌بوته بسیار ظریف می‌باشد که بارنگ‌های سبز و طلایی نقاشی شده است (خلیلی، ۱۳۸۱). - جلد چرمی مملوکی مزین به ترنجی در مرکز، شمسه طلایی که یراق کاری شده و چهار لچک در گوشه‌ها که با نقوش گل‌دار که درون آن‌ها با نقطه کوبی پر شده است (www.baybarsquran.com/2014).
کتیبه‌ای	جلد			- در جلدهای چرمی مملوکی می‌توان نقش کتیبه‌ای را مشاهده نمود که هدف از آن تزئین جلد بوده است. طرح قرآن دارای نقش کتیبه‌ای با بافت طنابی - گره درهم می‌باشد (www.metmuseum.org/2014).

در جدول ۳ نیز دسته‌بندی آرایه‌هایی که در تزئین قرآن‌های دوره تیموری و مملوکی به کار رفته است، دیده می‌شود.

جدول ۳: دسته‌بندی نقوش تزئینی جلد‌های قرآن کریم دوره تیموری و مملوکی

دوره	هندسی	گیاهی	حیوانی
تیموری	ترنج	گل‌های طوماری	آهو
	لچک و ترنج	اسلیمی	گوزن
	ترنج با کاله	نخلک‌ها	بزکوهی
مملوکی	گره‌بندی	نقوش شکوفه	
	نقوش در هم بافت	گل‌های دوازده پر	
	گره‌بندی‌های مشبک	گل شش گلبرگی	
	طرح‌های مشبک هندسی	نقوش آرابسک	---
	ستاره پنج پر، شش پر، هشت پر		

نتیجه‌گیری

از هنرهایی که ایرانیان در آن مهارت زیادی داشتند، ساختن جلد‌های زیبای چرمی برای کتاب‌های خطی بوده است. تزئین جلد چرمی قرآن کریم، در زمان تیموریان در ایران و دوره ممالیک در مصر، اهمیت ویژه‌ای داشت. بررسی جلد‌های کتاب مقدس قرآن در این دو دوره از نظر ویژگی‌های فنی و هنری نشان می‌دهد که استفاده از هنر تذهیب در زیباسازی جلد‌ها در هر دو دوره مورد توجه هنرمندان بوده است. جلد‌های چرمی قرآن‌های ایرانی دارای تناسب‌گزینش، هماهنگی رنگ و ظرافت نقش است. اگرچه در دوره تیموری کاربرد طرح‌های هندسی کاهش یافته، اما تزئینات جزئی نقوش افزایش داشته است. در این دوره، تأثیرپذیری از اسلوب خاور دور که گرایش به طبیعت‌گرایی است، نقشمایه‌های گیاهی و جانوری متعددی را در تزئین آثار هنری وارد کرده است. لذا این آرایه‌های تزئینی در زیباسازی جلد‌های قرآن مجید نیز به کاررفته‌اند. در جلد‌های دوره تیموری از فنون جلدسازی مانند ضربی، روغنی و معرق برای تزئین سطح کار استفاده می‌شده است.

در نقوش جلد‌های مملوکی ظرافت کم‌تری نسبت به نقوش

روی جلد قرآن‌های تیموری به چشم می‌خورد و رنگ‌های به‌کاررفته در آن‌ها محدودتر است. در کتابت این قرآن‌ها غالباً از خط کوفی استفاده کرده‌اند و در آن‌ها معمولاً رنگ طلایی به‌کاررفته است. جلد‌ها در دوره مملوکی ساده بوده و تزئینات آن‌ها کم است. سادگی طرح این جلد‌ها که غالباً شامل کاربرد نقوش هندسی گره‌بندی و نقوش درهم بافته است، از جلوه‌های زیبایی آن‌ها به شمار می‌رود. هنر تذهیب در ساخت جلد‌های چرمی مصحف شریفه در هر دو دوره رواج داشته است و خوشنویسی در حاشیه جلد‌ها از عناصر تزئینی آن‌ها محسوب می‌شده که به‌صورت کتیبه‌هایی نمایان گشته است. جلد برخی از قرآن‌ها شامل لبه اضافی (سر طبل) است تا از لبه‌های اوراق در زمان استفاده مکرر، حفاظت نماید. استفاده از کاغذ ملبله‌دوزی شده برای تزئین جلد قرآن در دوره مملوکی ابداع شده که توسط هنرمندان ایرانی نیز مورد اقبال قرار گرفته و در زیباسازی جلد‌ها به کاررفته است. انواع نقوش جلد قرآن‌های دوره تیموری شامل نقوش هندسی، گیاهی، جانوری و کتیبه‌ای است. نقوش مورد استفاده در جلد‌های مملوکی عبارت‌اند از: نقوش هندسی، نقوش گیاهی، نقش لچک و ترنج و نقوش اسلیمی. هم‌چنین طرح ستاره

بسیار دقیق کار شده باشد. جلدسازان ماهر، برای افزایش زیبایی کار، فلز مس را با طلا می‌پوشاندند و گل، بوته و نقوش دیگر را به صورت برجسته بر روی چرم به کار می‌بردند. گاهی تمام سطح این جلد از طلای ساده یا رنگ سرنگ پوشیده می‌شد. گاهی هم به صورت معرق تهیه می‌شد؛ یعنی نقوش باریک و دقیقی از چرم بریده شده و با استفاده از خطوط تزئینی در حواشی روی جلد زینت می‌شد. در این فن، استادان و هنرمندان مشهور تبریزی و شهر هرات سرآمد دیگران بودند (ادیب سلطانی، ۱۳۷۴: ۲۳۰).

۵- در این روش جلدسازی، ابتدا بر روی قطعه‌های فلزی، نقوش و اشکال موردنظر را منقور می‌نمایند. سپس با فشاری مناسب و موزون آن‌ها را روی چرم می‌کوبند تا روی سطح چرم اثر نقش بر روی فلز انعکاس یابد. گاهی فرورفتگی‌ها را با طلا یا نقره می‌پوشانند که در نتیجه برجستگی‌های منقوش روی چرم به رنگ اصلی باقی می‌مانند.

۶- کاغذ میلیه‌دوزی شده: کاغذ مرغوب و اعلا که از خرده‌های طلا درست می‌شده است و از ابتکارات مملوکیان می‌باشد. این نوع کاغذ بسیار گران قیمت است.

فهرست منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۲). تاریخ ایران - دوره تیموریان. جامی، تهران.
- اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۸۷). هنر و معماری. (یعقوب آژند، مترجم). تهران: انتشارات سمت.
- ادیب سلطانی، میر شمس‌الدین. (۱۳۷۴). راهنمای آماده ساختن کتاب. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- افشار، ایرج. (۱۳۵۷). صحافی سنتی. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران.
- بهنام، عیسی. «جلد کتاب در دوران اسلامی». هنر و مردم، دوره ۱، ش ۵ و ۱۳۴۱، صص ۱۵-۱۳.
- پاک‌سرشت، مرتضی. (۱۳۷۹). خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن. تهران: انتشارات قدیانی.
- تالبوت رایس، دیوید. (۱۳۷۵). هنر اسلامی. (ماه ملک بهار، مترجم)،

هشت‌پر و ستاره شش‌پر، خطوط درهم بافته، گره‌بندی و نقوش ضربدر هم دیده می‌شود.

تشابه نقوش بین جلد‌های چرمی قرآن در دوره تیموری و مملوکی شامل کاربرد نقوش اسلیمی و ختایی، طرح‌های لچک و ترنج، نقوش هندسی نظیر طرح‌های ستاره هشت‌پر و نقوش گیاهی می‌باشد. از موارد تفاوت بین نقوش جلد‌های دو دوره این است که در جلد‌های قرآن دوره تیموری تصاویر حیوانات مختلف دیده می‌شود، اما در جلد‌های قرآن دوره ممالیک از نقوش حیوانی استفاده نشده است.

پی‌نوشت‌ها

۱- توقیع: «توقیع» از ریشه «وقع» و به معنای اثر نهادن بر چیزی است. خط توقیع شیوه‌ای از خوشنویسی اسلامی است که در زمان خلافت مأمون خلیفه عباسی ابداع و در قرن پنجم هجری کامل شد. این خط اغلب در امضا به کار می‌رفته است و به همین دلیل به آن نام توقیع (به معنی امضا) دادند. مورداستفاده این خط، بیشتر در نوشته‌های مهم حکومتی و دینی بوده است.

۲- رقاع: رقاع از جمله خطوط ششگانه در خوشنویسی اسلامی است که اغلب برای مکاتبات خصوصی بر روی کاغذهایی در ابعاد کوچک و یا نگارش کتاب‌ها و جزوات عرفی و غیرمذهبی به غیر قرآن یا ادعیه رواج داشت.

۳- در ساخت این جلد در ابتدا مذهب، نقش‌های موردنظر را بر روی چرم می‌کشید و سپس جلدساز با آلتی بُرنده به نام نقش‌بُر، بوم چرم را از نقش‌های طراحی شده جدا می‌کرد و آن‌ها را بر روی قطعه چرمی دیگری که غالباً دارای رنگ تیره و سوخته بود، می‌چسباند. میان قطعه‌های منقش جدا شده و قطعه چرم زمینه هیچ‌گونه برجستگی و درزی دیده نمی‌شد و مجموعه آن‌ها مانند قطعه چرمی ساده و یک‌دست به نظر می‌رسید. این جلد از شاهکارهای جلدسازی ایرانی محسوب می‌شود (مایلهروی، ۱۳۷۲: ۶۱۶).

۴- جلد سوخت جلدی است که روی آن نقوش برجسته

- Robinson, F. (1991), **Andromedia**. Oxford Limited, UK.
 - Bookbinding, **Encyclopedia Iranica**, 2014/1/22.
 - <http://www.irandeserts.com/May2013>
 - <http://www.tahoardanesh.com/May2013> دایره المعارف طهور
 - <http://tourismroham.com/MAY2013>
 - <http://www.chn.ir/NSite/FullStory/May2013>
 - www.Islamic-art.org/March2014
 - www.metmuseum.org/March2014
 - www.baybarsquran.com/March2014
- تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- حبیبی، عبدالحی. (شاهنشاهی ۲۵۳۵). **هنر عهد تیموریان و متفرعات آن**. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 - خلیلی، ناصر. (۱۳۸۱). **پس از تیمور: قرآن نویسی تا قرن دهم هجری قمری**. تهران: نشر کارنگ.
 - دیماند، م، س. (۱۳۶۵). **راهنمای صنایع اسلامی**. (عبدالله فریار، مترجم). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
 - دوست محمد هروی. (۱۳۶۵). **دیباچه**. به کوشش فکری سلجوقی، کابل: انجمن تاریخ و ادب.
 - سیفی بخارائی. (۱۳۶۸). **صنایع البدایع**. به کوشش نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات دانش.
 - شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۸). «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج». **دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی**، شماره ۱۰، تابستان، صص ۹۹-۱۲۰.
 - فریه، ردبلیو. (۱۳۷۴). **هنرهای ایران**. (پرویز مرزبان، مترجم). تهران: نشر و پژوهش فروزان.
 - کونل، ارنست. (۱۳۵۵). **هنر اسلامی**. (هوشنگ طاهری، مترجم). تهران: انتشارات توس.
 - مافی تبار، آمنه. (۱۳۸۸). «تعامل نقشمایه‌ها و ویژگی‌های هنری مکاتب نگارگری ایرانی»، **مطالعات هنر اسلامی**، شماره ۱۰، صص ۱۲۱-۱۳۷.
 - مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۲). **کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی**. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
 - هالدین، دانکن. (۱۳۶۶). **صحافی و جلدهای اسلامی**. (آذر نوش هوش آذر، مترجم). تهران: انتشارات سروش.
 - ورجاوند، پرویز. (۱۳۵۱). «سیری در هنر ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی از قرن سوم تا یازدهم هجری». **هنر و مردم**، دوره ۱۰، شماره ۱۷، صص ۲۷-۱۷.
 - Atiyeh, G.N. (1995), **The Book in the Islamic World**. State University of NY Press, USA.
 - Dad Mohammad, K. (2016), **International conference On Architecture**. Urbanism, Civil Eng. Art and Environment, ICAUCAE, Teran, Iran.
 - James, D. (1980), **Qurans and Bindings From the Chester Beatty Library**. World of Islam Festival Trust.

A Comparative Study of the Leather Coverings of the Holy Quran between Timurid and Mamluk Dynasties

Farideh Talebpour¹, Nafiseh Yazdani²

1-Associate Professor, School of Art - University of al Zahra

2-Msc In Handicraft

Abstract

Leather coverings of holy Quran are valuable artistic work and religious heritages. It is clear that Timurid era was one of the most important period of Iranian arts that writing styles had flourished and reached to its magnificence. Timurian was coincident with Mamluk dynasty in Egypt; that its leather coverings of Qurans were precious and valuable. The aims of this research are studying the decorations and motifs of leather coverings of holy Qurans at the above mentioned periods.

This research was based on historical, descriptive and comparative methods. The available Quran's coverings from two dynasties were described and compared to each other. Information was gathered from library resources, internet based information and pictures.

The results showed that in Timurian time, decorative elements such as botanical designs, medallions, and animal pictures were used on covering. Some of these elements are common with Mamluk covering decorations as well. Also applications of golden ribbons for embossing designs were common. To prevent books from damages during usage, Timurian craftsmen invented "sartabl" that is a triangle shape part attached to the front part of cover to prevent the edges of the papers. Decorative designs of coverings are included natural senses, animals, flowers and trees.

In general Mamluk coverings were simple but the craftsmen used a new method of covering decoration, called "Malileh dozi" that was adopted by Iranian artists as well. Usually the artists used geometrical designs, variety of stars, trees, animals and flowers and medallions.

Key words: Holly Quran, Leather Covering, Designs, Timurid, Mamluk.

1- Email: talebpour@alzahra.ac.ir

2- Email: nafiseyazdany65@yahoo.com